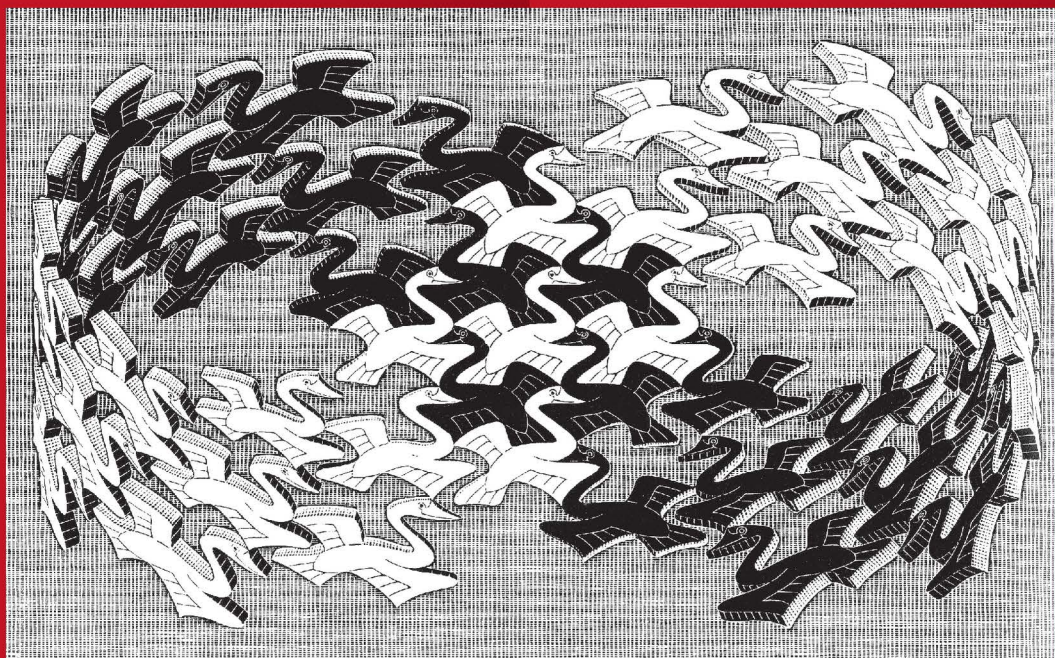

צדק שלי, צדק שלך

צדק בין תרבויות

עורך: ידידיה צ'י שטרן

צדק שלי, צדק שלך

צדק בין תרבויות

עורך

ידידיה צ' שטרן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
המכון הישראלי לדמוקרטיה
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ירחמיאל כהן (יו"ר), פרופ' דוד אסף, מר צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' שמואל פיינר, ד"ר אמנון רוזנקרזקין
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית: דקלה אברבנאל
הפקה והבאה לדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 978-965-227-270-6

מספר קטלוגי 185-594

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמנן שזר לתולדות ישראל (ע"ר)

ולמכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר)

ירושלים, תש"ע

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז ולמנן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

7	פתח דבר
שער ראשון: צדק ביהדות – עיון היסטורי	
	זאב ספראי
13	הרהורים על צדק אלוהי, צדק חברתי ומשפט (הלכה) בתקופת המשנה והתלמוד
41	המאבק למען צדק חברתי בקהילות ישראל בימי הביניים
	אברהם גרוסמן
	עמיחי רדזינר
59	צדק צדק תרדוף: תפיסות שונות של צדק שיפוטי במשנת התנאים
	משה הלינגר
111	צדק כולל וצדק חברתי ביהדות ההלכתית ובהגות הליברלית בת זמננו: היבטים משווים
שער שני: צדק, אדם, חברה	
149	צדק, העדפה מתקנת ורב־תרבותיות
173	יצחק בנבגי' בין אתיקה של המלה לאתיקה של צדק
	אבי שגיאל
	אלון הראל
221	מה הופך פרקטיקה חברתית לפרקטיקה פסולה? ההפרדה בין המינים בתחבורה הציבורית
שער שלישי: צדק ומשפט	
243	פניה עוז־זלצברגר על משפט ועל משפט: קווים לדמותו של האי־צדק
273	מנחם מאוטנר יחסי המרכז והפריפריה במדינה הרב־תרבותית
291	ידידיה צ' שטרן צדק שלי, צדק שלך: פלורליזם משפטי בישראל
שער רביעי: גבולות הצדק	
329	דני סטטמן צדק ומזל
345	צחי זמיר צדק לכול?

שער השישי: צדק וספרות

365	שולמית אלמוג דניאלה גורביץ' וטובי ביבריינג	מראית פני הצדק
	קוריה רגיס: ממגבלות הצדק המשפטי אל אופקי	
391	הצדק הרגשי בחצר המלך ארתור	

שער השביעי: צדק וגלובליזציה

423	דוד הד	צדק וסולידריות: טיעון אֶמנתי נגד צדק גלובלי
447	צילי דגן	צדק חלוקתי ומיסוי בין-לאומי
	עמיחי כהן	אסטרטגיות של צדק לאומי: התמודדותם של
		בתי משפט לאומיים עם ביקורת בין-לאומית על
483		החלטותיהם
512	רשימת המשתתפים בקובץ	
513	מפתחות	

פתח דבר

מִן הַמָּקוֹם שֶׁבוּ אָנוּ צוֹדְקִים,
לֹא יִצְמָחוּ לְעוֹלָם
פְּרָחִים בְּאֶבֶב.

יהודה עמיחי (שירים 1948–1962,
ירושלים ותל אביב תשל"ה, עמ' 217)

מהו "צדק"? מיהו "צדיק", שהמידה הטובה שלו היא רדיפת הצדק? מהן הנסיבות שבהן נכריז כי מערכת משפט היא "מערכת צדק"? שאלות אלו מעסיקות פילוסופים, משפטנים, אנשי דת וכל בן אנוש.

השיח הרבי-דורי על הצדק מתנהל בתרבויות שונות. העוסקים בו מתחבטים בשאלות כגון מיהו האמור להפעיל את עקרונות הצדק – הפרט, הקבוצה, המדינה או האנושות כולה? על מי אמורים לחול עקרונות הצדק – על בני אדם, על בעלי חיים, על מי שנמצאים בהווה, ואולי הם נוגעים גם למי שהיו בעבר ויהיו בעתיד? וגם זאת: מהו היחס בין המושג צדק ובין מושגים אחרים – אמת, מוסר, חסד, רחמים או משפט? האם בעת עשיית צדק יש לאזן בינו ובין ערכים אחרים, או שהצדק הוא יעד שיש לפעול למענו ללא תנאי, כמאמר הרומי "ייעשה הצדק, ויחרב העולם" (*Fiat iustitia, pereat mundus*)? ובמישור אחר: היכן אפשר למצוא את הצדק, האם ביום-יום האנושי הראלי ("הא' הן' שלך צדק, ו'לאו' שלך צדק"; בבלי, בבא מציעא מט ע"א) או בהיפוכו הגמור, במישור תאולוגי-מטפיזי שאין לנו בו חלק ונחלה ("אמת מארץ תצמח, וצדק משמים נשקף"; תהלים פה, יב)?

יש הסוברים שהחיפוש אחר צדק יכול להתבצע באמצעות ניתוח מדעי-אובייקטיבי; שתאוריה "נכונה" יכולה להגדיר אותו באופן מוחלט. יש הסוברים שמדובר במושג שהוא במהותו אישי-סובייקטיבי; תלוי לחלוטין בנקודת התצפית של המתבונן. מצד אחד, תאוריות של צדק שמתייחסות למושג כאל שאלה אפיסטמולוגית מאתגרות אותנו לחפש עקרונות מארגנים לשיח של צדק וליצור מיפוי של שדה השיח לתורות צדק אנליטיות (דוגמת צדק מתקן, צדק חלוקתי, צדק חברתי, צדק הליכי או צדק מאחה). מצד אחר, עמדות הרואות בצדק מושג עמום – כלי קיבול רחב מני רחב של דעות ושל עמדות, שאינן בהכרח בעלות תוכן פנימי קונקרטי אלא הן ביטוי לאינסופיות של האינטואיציות האנושיות, שהן בנות מקום ותקופה – נעדרות תאוריה מאחדת או קריטריונים של הערכה וביקורת.

הראשונים סוברים שבירור טוב ועקיב של קריטריונים של צדק עשוי לאפשר לנו להכריע בין ערכים, לחלק משאבים, להוליך לתיקון; האחרונים רואים בצדק שדה פרוץ, שאין בו ממד אובייקטיבי יציב ולכן אין הוא יכול, כשלעצמו, לשמש אמת מידה לקבלת החלטות במישור הציבורי.

תהא העמדה העקרונית אשר לטיבו האפריורי של המושג צדק אשר תהא – עובדה או ערך, אמת או אידאולוגיה, עיקרון או אמנה, מהות או מכשיר – ברור שהדרך שבה אנשים וחברות אנושיות מעריכים בפועל את קיומו או את היעדרו של צדק – קרי, תפיסת הצדק שלהם – היא עניין תלוי זהות. בכך, בקשר הפנימי בין הפרקסיס של הצדק ובין הוירה החברתית-תרבותית שבה הוא מתקיים, עוסק ספר זה.

*

אקירה יושימורה, סופר יפני בן המאה העשרים, מספר ב"ספינות טרופות" (תל אביב 2002) את סיפורו של איסאקו, ילד יפני החי בכפר דייגים מבודד באחד האיים הנידחים. תוך עמודים אחדים הקורא נסחף אל הסיפור ומזדהה עם קשיי הקיום של הילד בכפר העני, שתושביו אינם מצליחים למצוא מחיה מינימלית מעיסוקם בדיג. הקורא, שמכיר את המציאות דרך עיניו של הילד, לומד כי רווחתו של הכפר תלויה בבואה של אר־פונה־סמה. אנשי הכפר מתפללים לבואה ומקיימים למענה טקסים; בהיעדרה הם נאלצים למכור את עצמם או את בני המשפחה לעבדות, על מנת לאפשר את המשך הקיום של שאר המשפחה. אולם מהי אותה אר־פונה־סמה, שאליה נשואות עיני הבוגרים בכפר? מתברר שבלילות סערה אנשי הכפר נוהגים להבעיר מדורות על חוף הים, סמוך לשונית גדולה, כדי לפתות ספינות מטען לחפש שם מחסה. הספינות נטרפות אל השונית ואנשי הכפר שודדים את מטעניהן ורוצחים את כל נוסעיהן, כדי שלא תיוותר עדות למעשיהם.

הסופר נוטע את הקורא בסביבת חיים שבה קל, ומתבקש, להזדהות עם רצונו של הילד שמלכודת הפתאים תפיל בתוכה ספינה עמוסת אורז וסוכר לבן. חייהם של תושבי הכפר ישתפרו, אף אם במחיר רציחתם של מלחים חסרי ישע. הקורא מלווה בהתרגשות ובהזדהות את שמחתו של הילד כשמתברר שהאלים של הכפר אכן שלחו אל השונית קרבן אנושי זמין לביזה. הרצח מתבצע, הספינה נבזזת ומפורקת ואנשי הכפר מאושרים. בהמשך אנו נסחפים לתקווה כי הרצח לא יתגלה והחטא האיום לא ילווה בעונש כלשהו.

אכן, ספרות במיטבה היא קסם שמאפשר את היווצרותו של דמיון אמפתי עם ה"אחר". הכניסה לנעליו של ילד עני ביפן של ימי הביניים מצליחה להפשיט את הקורא מנכסי צאן ברזל המוסריים שלו, עד כדי ערעור התוקף של הטאבו הגדול מכולם –

"לא תרצח". תחבולה ספרותית שמלבישה אותנו זהות חדשה מצליחה להשעות על נקל את תפיסת הצדק שלנו למשך הקריאה. כשאנו צופים בסרט טבע שמתאר ציד אילה על ידי אריה אנו חווים, בדרך כלל, שוויון נפש מוסרי, והנה, בקריאת הספר "ספינות טרופות" אנו חווים ציד אדם על ידי אדם וחשים – עד לרגע ההתפכחות – הזהות בעל כורחנו עם הרוצחים.

ומהקל אל החומר: אם זוהי ההשפעה עלינו במקרים שבהם הזהות שלנו נחטפת לרגע, באמצעים אמנותיים ספרותיים, על ידי סופר מוכשר – קל וחומר כאשר מדובר בזהותנו האותנטית, שמעוצבת עקב בצד אגודל על ידי חוויות חיינו. וכי יש ספק בכך ששיפוטי הצדק שנפעיל יהיו תלויים בטיבה של זהות זו, בתלמים שנסיבות חיינו חרצו בעולמנו הפנימי?

*

תרבויות שונות מפתחות תפיסות שונות של צדק. בדרך כלל החוק והמשפט במדינה דמוקרטית מבטאים את תפיסת הצדק הרווחת בקרבה. אולם בצד המדינה יש מסגרות נוספות המגבשות עמדה כלפי ערך זה וטוענות אותו משמעות משלהן. מצד אחד, במעגל הפנים-מדינתי, עומדת הקהילה. במדינת ישראל, למשל, הקהילה הדתית, הקהילה הערבית, הקהילה הפמיניסטית או הקהילה המזרחית נוקטות תפיסות צדק פרטיקולריות, שאינן בהכרח זהות לתפיסה שמתבטאת במשפט המדינה. מצד אחר, במעגל החוץ-מדינתי, מצויים ארגונים בין-לאומיים ורב-לאומיים שלהם השקפות אחרות על צדק, והם מביאים אותן לידי ביטוי במשפט הבין-לאומי ובאמצעים אחרים. שלוש האפשרויות הללו, צדק קהילתי, צדק מדינתי וצדק בין-לאומי, הן רק חלק מכלל אפשרויות היניקה של תפיסות של צדק.

אכן, תפיסות הצדק של הערבי מכסיפה, של החרדי מביתר עילית, של דרי הפריפריה שבירוחם, של תושבי המרכז או של שליח האו"ם למזרח התיכון – אינן זהות זו לזו. למשל, כל אחד מהם יפרש את המונח "שוויון" בדרך אחרת בתכלית. כל אחד מהם יאזן בין הזכויות המנויות במגילת זכויות האדם באורה אפייני לו, הנגזר מהעובדה שהיא או הוא חיים במערכות תרבותיות, חברתיות, כלכליות ואמנויות הנבדלות זו מזו, במעט או בהרבה. לכל אחד מהם סיפור-על אחר: סיפור דתי, סיפור תבוני, סיפור של חירות או סיפור של יעילות. לכל אחד מהם תפיסה אחרת של המציאות, ולפיכך – תפיסה אחרת של צדק. לכל אחד יש "אני מאמין" אישי ו"אורפונה-סמה" משלו.

*

הספר שלפנינו איננו יצירה מאורגנת המבקשת להקיף את מכלול הסוגיות הנוגעות לתפיסות של צדק בתרבויות שונות. אספנו כאן מאמרים מקוריים מתחומי דעת שונים העוסקים בזוויות מגוונות של נושא הדין. הכותבים פורסים לפנינו קשת רחבה של תחומי דעת – היסטוריה, פילוסופיה כללית, מחשבת ישראל, תרבות, משפט, ספרות וסוציולוגיה. על אף הגיוון הדיסציפלינרי, הקפדנו שהשפה הפנימית של מי מהתחומים לא תשתלט על הדין ושכל חלקי הספר יהיו נגישים לכל ציבור הקוראים המשכיל. הספר נע מדיון במקרה הישראלי לדיון רחב יותר במקרה היהודי, ומגיע עד לדיון כללי, שאיננו ממוקם ב"כאן", ב"עכשיו" או ב"אנחנו". הספר מאורגן, לשם נוחות הקריאה, בשישה שערי תוכן: צדק ביהדות – עיון היסטורי; צדק, אדם, חברה; צדק ומשפט; גבולות הצדק; צדק וספרות; צדק וגלובליזציה.

היקף הנושאים וההקשרים של מאמרי הספר מצביע על השלכותיו הרחבות של הדין בתפיסות של צדק בתרבויות שונות. קוראים נבונים יוכלו לדלות מבין דפיו מידע והבנה בכל אחד מהנושאים החשובים הנידונים בו; אולם, חשוב מזה, קוראים רגישים יוכלו להפיק מהספר מחשבה מורכבת וביקורתית בדבר טיבן של תפיסות הצדק שהם מחזיקים בהן. עושר האפשרויות עשוי להיות משב רוח רענן במקום שבו תפיסות שונות של צדק הן כלי מלחמה.

אני מכיר תודה למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ולעומד בראשו מר צבי יקותיאל, שביזמתו ובעידודו התממש פרויקט זה. הספר הוא תולדה של כנס שנערך בשלהי דצמבר 2004 במרכז זלמן שזר, בשיתוף המרכז הבין-לאומי לאתיקה באוניברסיטת ברנדייס, שכותרתו הייתה "תפיסות של צדק בתרבויות שונות – צדק: קהילתי, מדיני, בינלאומי". תודה לחברים שהשתתפו עמי בוועדה האקדמית של הכנס, פרופ' דוד הד, פרופ' דיאל טריס (אוניברסיטת ברנדייס), מר צבי יקותיאל ופרופ' אבי רביצקי, ולמוכירת הוועדה, גב' טובי וייס. תודה לכל הקוראים האנונימיים של המאמרים הכלולים בספר; עצותיהם הטובות שיפרו את המוצר המוגמר. תודה מיוחדת לגב' מעין אבינרי-רבהון, המזכירה האקדמית של המרכז, שעידודה, עצותיה וסבלנותה ראויים לכל שבח. צוות ההוצאה לאור של מרכז זלמן שזר טרח והוציא מתחת ידיו ספר מוקפד. תודה לעורכת הלשונית גב' דקלה אברבנאל, למר יחזקאל חובב, המביא לבית הדפוס, ולמתקין המפתח, מר יונתן מאיר.

שער ראשון

צדק ביהדות – עיון היסטורי

הרהורים על צדק אלוהי, צדק חברתי ומשפט (הלכה) בתקופת המשנה והתלמוד

זאב ספראי

א. הצגת הבעיה

הנחת היסוד של המחשבה היהודית ושל מחשבת ההלכה היא שצו האל מתבטא במצוות ובהלכה היהודית, כפי שעוצבה והונהגה בקהילות ישראל. צווי ההלכה הם מוסריים וצודקים. הן הלכות הפולחן והן ההלכה העוסקת במשפט האזרחי מגלמות את אותו צדק אלוהי.¹

בעולם ההלכה והמחשבה בימי הביניים ובימינו מרחפות שתי שאלות, הכרוכות זו בזו ונובעות מאותה הנחת יסוד: ראשית, האם ההלכה היא הביטוי לכל ערכי המוסר והחברה הראויים? לשון אחר, האם ייתכן שבמקרה כזה או אחר הצו האלוהי איננו הטוב והצדק בהתגלמותו? לפיכך האם ייתכן שבמקרה מסוים יגבר ערך חברתי על הצו ההלכתי? שנית, האם כל מרכיבי ההלכה הם מרכיבים פנימיים? האם ייתכן ששומר ההלכה (הפרטי, או החכם הפוסק) יכול לבצע במערכת השיקולים עקרונות הבאים מן החוץ, מאותו עולם ערכים שאיננו חלק מהמוסר האלוהי הכלול בהלכה? "כלול בהלכה" הוא מאפיין שניתן לבדוק בדרך אחת בלבד: אם ניתן לצטט את השיקול ממקור קדום אחר. שתי השאלות הן מתחום הפילוסופיה של ההלכה, והמאמץ לברר אותן מתקיים, בדרך כלל, במחקר ובהגות של מחשבת ההלכה. ספרו של אברהם שגיא, "יהדות: בין דת למוסר", הוא דוגמה ראויה לכיוון זה של מחקר.² מטיבם, החוקרים מתמקדים בביטויים מודעים של אנשי הלכה, מחשבה ומעשה להתחבטות זו. המטרה היא לאתר התבטאויות מפורשות או רמזים להתבטאויות על "ייבוא" מודע של ערכים מחוץ לעולם ההלכה,

1 ר' מרגליות, עוללות, ירושלים תש"ז, עמ' 13-18; ש' פדרבוש, המוסר והמשפט בישראל, ירושלים תשל"ט.

2 א' שגיא, יהדות: בין דת למוסר, תל אביב 1998. לכך נקשר גם הפולמוס בנוגע לפילוסופיה של הרמב"ם, שנסב על השאלה אם מותר וראוי לאמץ ערכים וקווי מחשבה מהעולם הפילוסופי שמחוץ ליהדות. העיסוק בשאלות אלו התחדד בעת החדשה, עם עלייתם של ערכים חיצוניים נוספים, כגון "הקולטורה הגרמנית", המוסר המערבי, המוקרטיה וכיוצא באלו. בספרות המסורתית מיעוט לעוסק בסוגיה זו באופן מקיף ושיטתי, אך היו הערות רבות בנושא זה. בתקופה הקדומה העיסוק בה היה מועט עוד יותר.

התאולוגיה והפסיקה (או ההתנהגות) שהשפיעו על עולם זה. המתנגדים לטענה שאכן היו השפעות מן החוץ על עולם ההלכה סבורים שהעולם ההלכתי מלא ואין בלתו, הם טוענים שהערך המיובא לא השפיע כלל על עיצוב ההלכה, ולחלופין אותו ערך חיצוני איננו אלא ערך יהודי מקורי, בבחינת פרח שגדל בגן היהודי, אולי באחת מפניותיו הנסתרות, שהרי "הפוך בה והפוך בה דכולי בה".³

בתחום התאולוגי יש לנושא השפעות חברתיות ברורות, ואדיש שתיים מהן: שאלה אחת היא אם היהודי שומר ההלכה הוא חבר בקהילה אחת בלבד, היא קהילת שומרי המצוות, או שמא יד ורגל לו בקהילות מחשבתיות נוספות. האם יכול שומר מצוות להיות חלק מעולם תרבותי אחר, שאינו חלק מהמסורת היהודית ההלכתית? האם יש ליהודי עניין להשתתף בחיפוש אחר צדק חברתי בחברה החיצונית, או האם מלכתחילה כל הפתרונות נמצאים בהלכה, וכל פתרון שאיננו מצוי בה הוא מקסם שווא?

הסוגיה האחרת נוגעת לתחום משאבי הכוח. לכל עילית יש יחסי "תן וקח" עם בני הקהילה, וכך גם החכמים היהודים, גדולי התורה והרבנים בכל הדורות. החכמים מספקים שירותי הנהגה וזוכים בשל כך להוקרה ולאהבה ואף לתגמולים חומריים יותר. ככל עילית, עליהם לשכנע את הציבור שהשירותים שהם מסוגלים לספק חיוניים ושהם נגישים רק להם, כלומר הם בעלי מונופול עליהם. משאבי הכוח שבשמים ולמענם מנהיגים החכמים את הציבור היו ועודם שילוב של אמונות: ראשית, האמונה שהם ורק הם מפרשי המסורת היהודית המחייבת; להם המנדט ליצור יצירה דתית ולהם המונופול על יצירה זו, בעיקר בנוגע ליצירה מחייבת, זו שבה יש פסק הלכה, שמונחיה הם "חייב" או "פטור", "יצא ידי חובה" או "חייב כרת". משאב כוח הכרחי נוסף הוא האמונה שלימוד תורה, ובעיקר לימוד הלכה, הוא ערך עליון, ובמקביל יש צורך לשמור באופן נורמטיבי על פרטי המצוות. על כן יש ללמוד תורה באופן כללי, וגם להתמקד בבירור הפרטים ההלכתיים, ללמדם ולהפיצם בציבור כנתיב עיקרי לעבודת האל. בספרות חז"ל יש מערכת הסברה ותעמולה בלתי נלאית לקידום לימוד התורה. מחד גיסא, מערכת זו משרתת את המגמות הטבעיות של גיוס מנהיגים חדשים אל העילית. מאידך גיסא, היא יוצרת את הצורך בהנהגה ומבססת את כוחם של החכמים.

אינני טוען שהחכמים פיתחו דת המאפשרת להם להגיע לעמדת הנהגה. זוהי הקצנה בלתי סבירה. הטענה היא שיש התאמה בין עלייתה של שכבת החכמים כהנהגה ובין אופיין של הדת ושל מערכת ההלכה בעם ישראל. ודאי שהחכמים חיו והטיפו לדרכם

3 הספרות העוסקת בעמדת היהדות כלפי ה"מודרנה" והמודרני רחבה ביותר ולא אפשר אותה כאן; ראו C.S. Liebman, "Religion and the Chaos of Modernity", J. Neusner (ed.), *Take Judaism for Example*, Chicago 1983, pp. 147–164. במאמרי "דת, הלכה מסורת ומודרנה", נ' אילן (עורך), עין טובה: דו־שיח ופולמוס בתרבות ישראל, תל אביב 1999, עמ' 582–602.

מתוך אמונה לזהות, התמסרות אישית ומחויבות ללא קץ. עם זאת, דמותה של מסורת ישראל מבוססת על פרשנות זו לסולם הערכים הדתי, פרשנות שמשמעה עליית כוחם. בתקופה הקדומה, תקופת התנאים, משאב הכוח של החכמים היה הידע שלהם בתורה וסמכותם לפרש וליצור הלכות חדשות.⁴ בתקופה מאוחרת יותר נוצר משאב כוח חדש, והוא "למדנות". היצירה המודעת הצטמצמה, ואת מקומה ירש העיון הלמדני במכמני ספרות חז"ל לדורותיה. אותם אוצרות ידע רלוונטיים היו נגישים לבאי בית המדרש בלבד. מי שלא היה נטוע כולו בעולם בית המדרש לא יכול היה להיות שותף לאותה יצירה, וממילא גם לא לזכויות ההנהגה הנובעות ממנה.

כאן משתלבת הסוגיה של ערכים הבאים מן החוץ. תהליך של חילוף עילית מתחולל כאשר מתפשטת בציבור ההכרה בעולם ערכים אחר, במשאב כוח רלוונטי "חדש". להנהגה המסורתית יש שתי דרכי תגובה אסטרטגיות. תגובה אחת היא ניכוס, אימוץ עולם הערכים החדש, בטענה שעדיין רק לה הגישה הבלעדית למשאב הכוח הזה והיא בעלת מונופול עליו. תגובה אחרת היא הכחשת קיומו של משאב הכוח החדש. ההכרה בכך שמשאבו מהעולם החיצוני עשוי להשפיע על עיצוב ההלכה עלולה לערער את מעמדם הבטוח של החכמים כמנהיגי ההלכה. אם אפשר שידע חיצוני יחליף שיקול הלכתי, אין לחכם בלעדיות על הראוי והצודק (וגם מקומו ההנהגתי אובד לו), שהרי אין לו עוד מונופול על הדרך הנכונה. אם ערכים "חדשים" כאלה הם רלוונטיים וחיוניים ולחכמים אין מונופול עליהם, העילית הרבנית צריכה לשתף בעמדות ההנהגה את מי שנתפסים בחברה כבעלי גישה אליהם.

ניתוח זה מסביר היטב את התנגדותו של רוב מניין ורוב בניין של הממסד הרבני של "העת החדשה" להשכלה ולערכים שהלכו עמה יד ביד: סוציאליזם, ציונות, הומניזם וערכים אחרים. במאמר זה לא אעסוק בשאלות אלו. אתמקד בתקופה שבחרתי, והיא תקופת המשנה והתלמוד.

הגישה הפילוסופית מחפשת ביטויים של מודעות לקבלה או לדחייה של ערכים מהחוץ שאינם ערכים פנימיים. ההיסטוריון מצרף לאבן בוחן זו שאלה נוספת: אם בפועל אומצו ערכים מהחוץ. הגישה ההיסטורית או הסוציולוגית מבחינה בין מודעות לקבלת ערכים מהחוץ, לבין אימוץ הערכים בפועל. לשון אחר, הדבר מחייב לגלות ערנות לרטרקציה של הספרות ההלכתית, בהנחה שיש פער בינה לבין הפרקטיקה הנהוגה. לשם דוגמה אשתמש בשאלה מהתקופה המודרנית, שבה הנתונים העובדתיים מוכרים. הוגי הסוציאליזם הדתי הציגו את תורתם כביטוי אותנטי של עולם הערכים היהודי (מוסר

4 על כך ראו ז' ספראי וח' ספראי, "לימוד תורה כמשאב כח", צ' זוהר וא' שגיא (עורכים), מחויבות יהודית מתחדשת: על עולמו והגותו של דוד הרטמן, ב, ירושלים תשס"א, עמ' 877-922.

הנביאים, קיום מצוות, עשיית הישר והטוב וכיוצא באלו טיעונים). ההיסטוריון מטה אוזנו לטיעונים השונים, אך הוא רשאי להסיק שאף על פי שנאמרו בלהט ובאמונה, יש בתורה זו ביטוי להשפעות מהעולם החיצוני. מתנגדי הסוציאליזם הדתי האשימו את הזרם הזה בייבוא בלתי מבוקר של ערכים מהחוץ. ההיסטוריון, גם אם הוא מקבל טיעונים אלו, רשאי לעיין היטב בכתבי היוצרים ולהצביע (אולי) גם על התאמה של ערכים מהחוץ לעולם הפנימי המסורתי וגם על מרכיבים ייחודיים בעולם הפנימי שלא יובאו מהחוץ. מבחינת ההיסטוריון עולם הטיעונים המודע הוא רק מרכיב אחד בעשייה הרוחנית. חשוב להבינו, אך הוא אינו המפתח היחיד להבנת התהליכים ההיסטוריים.

השאלה שבה עוסק מאמר זה היא אפוא אם בתקופת המשנה והתלמוד ראו חכמי ההלכה (במובן הרחב של המילה "הלכה") בערכים מן החוץ ערכים לגיטימיים, שיש להם מקום בעיצוב ההלכה. הסוגיה של השפעת ערכים מן החוץ משיקה לשאלה אחרת: האם יש מקום בהלכה לשינוי ולהתפתחות, שהרי כל השפעה מבחוץ מובילה לשינוי מה באורח החיים והמחשבה. את השינוי בהלכה עשויים להניע גורמים שונים או הצטברות של כמה מהם: שינוי בנסיבות, שינוי בהשקפת העולם של החכמים ושל החברה או שינוי בהתנהגות הציבור. השפעתם של ערכים מבחוץ היא רק אחת הסיבות האפשריות לשינוי. לא כל שינוי קשור לסוגיה זו, ואין סיכוי להשפעה ללא נכונות לשינוי, ולו נכונות מוגבלת. גם כאן צריך לברר מהי הגישה המוצהרת והמודעת לשינוי, אך חשובה יותר השאלה אם בפועל שינתה ההלכה קביעות והלכות קודמות. המעשה ההלכתי-פרשני עצמו הוא החשוב.

תקצר היריעה מלעסוק כאן בתרבות השינוי. אסתפק בכך שאומר שיש בספרות חז"ל מאות פרטים הלכתיים, שוליים ועקרוניים, שחלו בהם שינויים. כמעט אין נושא ותחום שלא השתנו בפרטים או בעקרונות. לעתים השינוי מוצג באופן מודע – "משנה ראשונה" או "בא רבי X ולימד" – ולעתים הוא מוצג כמחלוקת רגילה. כמו כן, האמוראים לא היססו לשנות תפיסות של התנאים. אמוראים ראשונים עשו כן בגלוי, אמוראים מאוחרים נקטו שיטות של פרשנות יוצרת כדי להצדיק את השינוי. שינויים מדבר תורה בעייתיים יותר, אך הם מוצגים בדרך כלל כהתפתחות פנימית פרי אותה פרשנות יוצרת שנקטו החכמים. משה הלברטל מכנה זאת "מהפכה פרשנית", וזו מהפכה המוסיוית בפרשנות: הרטוריקה של הפרשנות חשובה, אך היא אינה מבטלת את העובדה שהתחולל שינוי.⁵ חלק מהמהפכות הפרשניות הן ביטויים להתנגשות הצדק האלוהי של ה"תורה" עם הצדק האחר, ואחזור אליהן בהמשך.

מאמר זה יתמקד בשאלה מה הן עמדות חז"ל במקרים שבהם מתנגש הצדק האלוהי,

5 מ' הלברטל, מהפכות פרשניות בהתוותן: ערכים כשיקולים פרשניים במדרשי הלכה, ירושלים 1997. להלן יידונו כמה דוגמאות שמנה הלברטל ודוגמאות נוספות.

צדק שלי, צדק שלך – צדק בין תרבויות מציג את הקשר והתלות שבין חברה, תקופה ותרבות לבין הדרך שבה נתפס ה"צדק". בשורה של מאמרים מקוריים, מתמודדים בכירי האקדמיה בישראל עם עושר האפשרויות, הסותרות לעתים, של המושג החמקמק הזה.

הכותבים פורסים לפינו קשת רחבה של תחומי דעת – היסטוריה, פילוסופיה כללית, מחשבת ישראל, תרבות, משפט, ספרות וסוציולוגיה. הספר נע מן המקרה הישראלי למקרה היהודי, ומגיע עד לדיון כללי, שאיננו ממוקם ב"כאן", ב"עכשיו" או ב"אנחנו". הספר מאורגן, לשם נוחות הקריאה, בשישה שערים: צדק ביהדות – עיון היסטורי; צדק, אדם, חברה; צדק ומשפט; גבולות הצדק; צדק וספרות; צדק וגלובליזציה. הקוראים ייחשפו לדיון מורכב וביקורתי בדבר טיבן של תפיסות הצדק בכל אחד מן הקשרים הללו.

המחברים

שולמית אלמוג • טובי ביברנג • יצחק בנבגי • דניאלה גורביץ'
צילי דגן • אברהם גרוסמן • דוד הד • משה הלינגר • אלון הראל
צחי זמיר • עמיחי כהן • מנחם מאוטנר • דני סטטמן • זאב ספראי
פניה עוז-זלצברגר • עמיחי רדזינר • אבי שגיא • ידידיה צ' שטרן

העורך

עורך הספר, פרופ' ידידיה צ' שטרן, הוא סגן נשיא למחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ופרופסור בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר-אילן ובאוניברסיטת מונאש, אוסטרליה.

0 01850000594 4
דאנאקוד 185-594

מחיר מומלץ: 98.60 ₪